

ФОРМУВАННЯ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОГО АГРАРНОГО СЕКТОРУ НА МІКРО- ТА МАКРОРІВНІ FORMATION OF COMPETITIVE AGRARIAN SECTOR ON MICRO AND MACRO LEVELS

УДК 339.137.2

<https://doi.org/10.32843/bses.50-15>

Писаренко С.В.

к.с.-г.н., доцент, доцент кафедри підприємництва і права
Полтавська державна аграрна академія

Михайлова О.С.

к.е.н., доцент, доцент кафедри підприємництва і права
Полтавська державна аграрна академія

Чіп Л.О.

к.е.н., доцент,
доцент кафедри економічної теорії та економічних досліджень
Полтавська державна аграрна академія

Pysarenko Svitlana

Poltava State Agrarian Academy

Mykhailova Olena

Poltava State Agrarian Academy

Chip Liudmyla

Poltava State Agrarian Academy

У статті розглянуто класичні та сучасні підходи до розуміння сутності категорій «конкуренція» та «конкурентоспроможність». Обґрунтовано, що сучасне розуміння даних категорій набуває нових значень. Сутність конкурентоспроможності коригується залежно від галузей, у межах яких здійснюється конкуренція. Крім того, формування конкурентоспроможності здійснюється різними методами залежно від рівнів. Виявлено тенденції розвитку аграрного сектору України та визначено його місце в структурі економіки. Проведено порівняння позицій аграрного сектору в структурі ВВП провідних країн. Доведено, що найбільш розвинені країни досягають високого рівня економічного розвитку не за рахунок сільського господарства, а завдяки іншим галузям, зокрема фінансовим послугам, малому та середньому підприємству, індустрії, високотехнологічним сферам. Сформовано ключові напрями формування конкурентоспроможності національного аграрного сектору на мікро- та макрорівні.

Ключові слова: конкуренція, конкурентоспроможність, аграрний сектор, мікро- та макрорівень, валова додана вартість, ВВП.

В статье рассмотрены классические и современные подходы к пониманию суц-

ности категорий «конкуренция» и «конкурентоспособность». Обосновано, что современное понимание данных категорий приобретает новые значения. Сущность конкурентоспособности корректируется в зависимости от отраслей, в рамках которых осуществляется конкуренция. Кроме того, формирование конкурентоспособности осуществляется различными методами в зависимости от уровней. Выявлены тенденции развития аграрного сектора Украины и определено его место в структуре экономики. Проведено сравнение позиций аграрного сектора в структуре ВВП ведущих стран. Доказано, что наиболее развитые страны достигают высокого уровня экономического развития не за счет сельского хозяйства, а благодаря другим отраслям, в частности финансовым услугам, малому и среднему предпринимательству, промышленности, высокотехнологичным сферам. Сформированы ключевые направления формирования конкурентоспособности национального аграрного сектора на микро- и макроуровне.

Ключевые слова: конкуренция, конкурентоспособность, аграрный сектор, микро- и макроуровень, валовая добавленная стоимость, ВВП.

The article is devoted to a consideration of classic and modern approaches to understanding the essence of the categories "competition" and "competitiveness". It is justified that the modern understanding of these categories is gaining ground. Competition is an economic process of interaction and competition between business entities operating in the market in order to provide the best conditions for the sale of products, quality satisfaction of customer needs and maximum profit or other benefits. The essence of competitiveness has been adjusted depending on the industries in which the competition takes place. In addition, the formation of competitiveness has been carried out by different methods depending on the levels. The tendencies of Ukrainian agrarian sector development have been revealed and its place in the structure of economy has been determined. The positions of the agricultural sector in the GDP structure of the leading countries have been compared. It is proved that the most developed countries achieve high level of economic development not due to agriculture, but thanks to other industries, including financial services, small and medium-sized enterprises, industry, high-tech spheres. National agrarian sector competitiveness formation key directions at micro and macro levels have been formed: ensuring economic diversification on a national scale, which will reduce the risk of mono-development, ie dependence on one industry; ensuring diversification within the agricultural sector, given the potential to grow most crops; improving the quality and safety of agricultural products in accordance with international standards; improvement of domestic and foreign agricultural policy; development of a niche agricultural production area; improving the efficiency of agricultural raw material use for alternative energy; ensuring the development of the processing industry with the production of agri-food products with high added value; development efficiency increase of farming and agricultural cooperation; the formation of an efficient infrastructure for the agri-food market, with particular emphasis on the logistics component.

Key words: competition, competitiveness, agrarian sector, micro and macro levels, gross value added, GDP.

Постановка проблеми. Динамічний розвиток сучасної економіки формує нові тенденції в усіх сферах господарювання. Під впливом глобалізаційних процесів висуваються нові вимоги до складників конкурентоспроможності, як до окремих суб'єктів господарювання, так і до сукупності галузей та сфер впливу. Сутність конкурентоспроможності втрачає свою класичну значимість і наповнюється новими структурними елементами.

Особливої уваги потребує аграрний сектор економіки, оскільки від його розвитку залежить продовольча безпека як окремої країни, так і світу в цілому. Конкурентні чинники суттєво відрізняються залежно від рівнів їх формування. Так, якщо йдеться про конкуренцію між підприємствами, то насамперед необхідно враховувати ментальні

особливості, інтенсивність конкуренції на локальному ринку, національні обмеження. Макрорівень, з одного боку, є простором для розвитку зі значною чисельністю споживачів, з іншого – є викликом і загрозою через можливість поглинання, невідповідність стандартам, невстигання за інноваціями тощо. За таких умов виникає необхідність обґрунтування ймовірних сценаріїв розвитку аграрного сектору економіки в нових економічних умовах та формування рекомендацій щодо забезпечення високого рівня конкурентоспроможності даної сфери на різних рівнях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання конкуренції та конкурентоспроможності досліджувалося науковцями починаючи з часів зародження економічної теорії. Перші дослідження

категорії «конкуренція» належать А. Сміту, Д. Рікардо, Й. Шумпетеру, М. Портеру [4] та ін. Сучасні наукові праці з питань конкуренції та конкурентоспроможності є багатовекторними. Кожен науковець робить свій внесок у розуміння даної категорії. Заслужують на увагу праці таких науковців, як В.М. Кравченко, К.О. Алексич [1], С.В. Малихіна [2], К. Мельник, С. Пташник [3], Н.В. Почерніна [5], Ю.В. Самойлик [6], О.Ф. Шаповал [8]. Певні особливості мають наукові підходи до розуміння сутності та методів формування конкурентоспроможності в аграрному секторі, які постійно змінюються відповідно до вимог середовища.

Тому, незважаючи на значну кількість праць, присвячених даним питанням, у зв'язку з виявленням нових чинників і тенденцій виникає необхідність проведення додаткових досліджень.

Постановка завдання. Метою дослідження є обґрунтування нових підходів до формування конкурентоспроможності аграрного сектору на мікротамакrorівні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сутність економічної конкурентоспроможності розкривається з різних точок зору залежно від еволюції розвитку ринку, виникнення нових чинників та тенденцій, появи додаткових споживчих потреб тощо. Конкуренція є ключовим поняттям, що характеризує сутність ринкових відносин. Ефективність господарювання суб'єктів економіки на різних рівнях значно залежить від розуміння природи конкуренції, форм її прояву, методів конкурентної боротьби і чинників, що визначають готовність до такої боротьби. Економічна конкуренція регулює пропорції виробництва в міжгалузевому та міждержавному вимірах, що стимулює ефективність та інноваційну діяльність, забезпечує диференціацію виробників та споживачів за доходами.

Перші праці про конкуренцію належать Адаму Сміту, який визначив конкуренцію як «суперництво, що підвищує і знижує ціну» та обґрунтував принцип «невидимої руки», під дією якої відбувається урівноваження попиту та пропозиції. Розвиток теорії конкуренції набула у працях Д. Рікардо, Дж.С. Мілля, К.Р. Макконнелла, С.Л. Брю, Ф. Найта, М. Портера, Й. Шумпетера, Ф. Хайека. Основний акцент у цих дослідженнях був поставлений на формуванні засад, принципів, законів функціонування досконалої конкуренції. У працях І. Ансоффа та М. Портера закладено теоретичні основи щодо розуміння понять «конкуренція», «конкурентоспроможність», «конкурентні переваги», їх взаємозв'язок та вплив на процеси планування та стратегічного управління підприємством. У роботах М. Портера [4] також детально досліджено міжнародну конкуренцію як економічну категорію, її форми та шляхи підвищення.

Сучасне розуміння конкуренції можна викласти в такій інтерпретації: економічний процес взаємо-

дії та змагання між господарюючими суб'єктами, що функціонують на ринку, з метою забезпечення кращих умов для збуту продукції, якісного задоволення потреб покупців і одержання максимального прибутку або інших благ.

Поряд із категорією «конкуренція» доцільно розкрити зміст категорії «конкурентоспроможність». Найбільш поширеним у науковій літературі є такий підхід: «Здатність суб'єкта ринку витримувати конкуренцію порівняно з аналогічними суб'єктами» [3, с. 106; 5, с. 36].

Конкурентоспроможність розглядається на різних рівнях, базовим серед яких є макrorівень, тобто це рівень продукції та підприємства. Так, В. Кравченко та К. Алексич серед складників конкурентоспроможності підприємства виділяють конкурентоспроможність персоналу [1, с. 51]. Ми цілком згодні з точкою зору науковців, оскільки персонал є ключовим елементом будь-якого суб'єкта господарювання. Поряд із персоналом у формуванні конкурентоспроможності підприємства важливу роль відіграють продукція, її унікальність, інноваційність технологій, система обслуговування тощо.

Для розуміння сутності конкурентоспроможності на макrorівні доцільно розглянути точку зору О.Ф. Шаповала, який під конкурентоспроможністю розуміє зумовлене економічними, соціальними та політичними чинниками становище країни або окремого товаровиробника на внутрішньому та зовнішньому ринках [9]. На думку С. Малихіної, «конкурентоспроможність підприємства на міжнародному ринку становлять його здібності й можливість включення тих активів, які можуть стати конкурентними перевагами» [2, с. 527].

Формування конкурентоспроможності здійснюється через оцінювання стратегічного потенціалу конкурентоспроможності, який являє собою «інтегрований відкритий комплекс системних елементів, що характеризується сукупністю виробничих ресурсів і резервів, методів, способів, напрямів їх використання та джерел поповнення, системою цілеутворення, організаційно-економічним механізмом, а також можливістю адаптації економічної системи до умов зовнішнього середовища і забезпечує досягнення синергічного ефекту від реалізації поточних, стратегічних цілей, місії підприємства та формування стратегічної конкурентоспроможності» [6].

Передумовою виявлення стратегічного потенціалу конкурентоспроможності аграрного сектору як на мікро-, так і на макrorівні є визначення місця аграрної сфери у структурі національної економіки (табл. 1).

Валова додана вартість в Україні у 2018 р. порівняно з 2010 р. збільшилася у два рази і становила 3016 960 млн. грн. Найбільше збільшилася додана вартість сільського господарства та рибного господарства – у 3,3 рази і становила у 2018 р.

Валова додана вартість за видами економічної діяльності в Україні у фактичних цінах, 2010–2018 рр., млн грн

Галузі національної економіки	2010 р.	2014 р.	2015 р.	2016 р.	2017 р.	2018 р.	Відхилення 2018 р. до 2010 р.	
							абсолютне, +,-	відносне, %
Валова додана вартість (основні ціни)	992175	1382719	1689387	2023228	2519561	3016960	2024785	204,1
Сільське, лісове та рибне господарство	82948	161145	239806	279701	303949	360757	277809	334,9
Промисловість	250774	325242	393142	505432	632887	746066	495292	197,5
із неї виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів	42295	56979	74263	90862	105329	...	x	x
Будівництво	36648	36876	38928	47457	64431	82924	46276	126,3
Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	162171	233702	273989	318075	409994	471456	309285	190,7
Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	87269	100889	134978	156745	191209	225989	138720	159,0
Тимчасове розміщування й організація харчування	10105	9927	11946	15551	18727	23123	x	x
Інші види економічної діяльності	362260	514938	596598	700267	898364	1106645	13018	128,8

Джерело: [7] та авторські розрахунки

277809 млн. грн. Також збільшилася валова додана вартість у промисловості – майже у два рази і становила у 2018 р. 746066 млн. грн. Серед галузей промисловості виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів становило у 2017 р. 16,7%. У 1,9 рази зросла додана вартість в оптовій та роздрібній торгівлі; ремонті автотранспортних засобів і мотоциклів. Зростання валової доданої вартості в інших галузях суттєво менше. Суттєве зростання доданої вартості у сільському господарстві, з одного боку, позитивно характеризує динаміку в галузі, однак, з іншого боку, надмірна залежність країни саме від сировинної сільськогосподарської галузі свідчить про низький рівень економічного розвитку та конкурентоспроможність.

Щодо структури валової доданої вартості за 2018р., то найбільшупитомувагу займають інші види економічної діяльності – 37% (1106 645 млн. грн), на другому місці знаходиться промисловість – 25% (746066 млн. грн), на третьому місці – оптова та роздрібна торгівля, ремонтавтотранспортних засобів і мотоциклів – 15% (471456 млн. грн); сільське господарство знаходиться на четвертому місці – 12% (360757 млн. грн) (рис. 1).

Питома вага інших галузей незначна. У цілому така структура валової доданої вартості є типовою для більшості країн і свідчить про значний потенціал щодо формування конкурентоспроможності аграрного сектору на мікро- та макрорівні. Разом із тим для посилення конкурентних позицій національної економіки на міжнародному рівні доцільним є розвиток інноваційних промислових галузей.

У цілому глобальні тенденції розвитку агропродовольчого ринку свідчать про зниження частки доданої вартості сільського господарства у світовому виробництві (рис. 2). У 1995 р. цей показник становив 8%, у наступні періоди спостерігається

стійка тенденція до зниження даного показника до 3,673% у 2017 р. Таке зменшення зумовлено, насамперед, не зменшенням обсягів виробництва сільськогосподарської продукції, а розвитком промислового виробництва інших товарів із високою доданою вартістю. У розрізі регіонів світу найбільша частка сільського господарства у світовій доданій вартості спостерігається у бідних країнах зі значним зовнішнім боргом – 27,8% у 2016 р.

У найменш розвинутих країнах (за класифікацією ООН) цей показник становить 26%. Найменша частка сільського господарства сформована у доданій вартості країн Північної Америки та Єврозони – 1,5%. Для країн Європи і Центральної Азії з невисокими доходами цей показник дещо вищий – 6,2%. Частка сільського господарства у Східній Азії і Тихоокеанському регіоні становить 5,2%.

Сільське господарство є первинним сектором для багатьох країн і дає змогу якнайкраще використати земельні багатства держав. Як правило, цей сектор має більш велике значення в країнах, що розвиваються, ніж у промислових та розвинених. Останнім теж треба забезпечувати продуктами своє населення, але для передових економік це тільки незначний компонент їхньої потужності, оскільки вони мають набагато більші загальні надходження [8] (рис. 3).

За слова експертів щодо економічного розвитку розглянутих країн із низькою часткою сільського господарства у ВВП, «внесок сільського господарства у ВВП просто був розбавлений величезними сукупними доходами економік у цілому. У таких країнах низька додана вартість у сільському господарстві відносно ВВП не вказує на поганий економічний стан або навіть слабкий аграрний сектор» [8].

Як свідчать дані рис. 3, найменшу частку сільське господарство має у ВВП Великобританії –

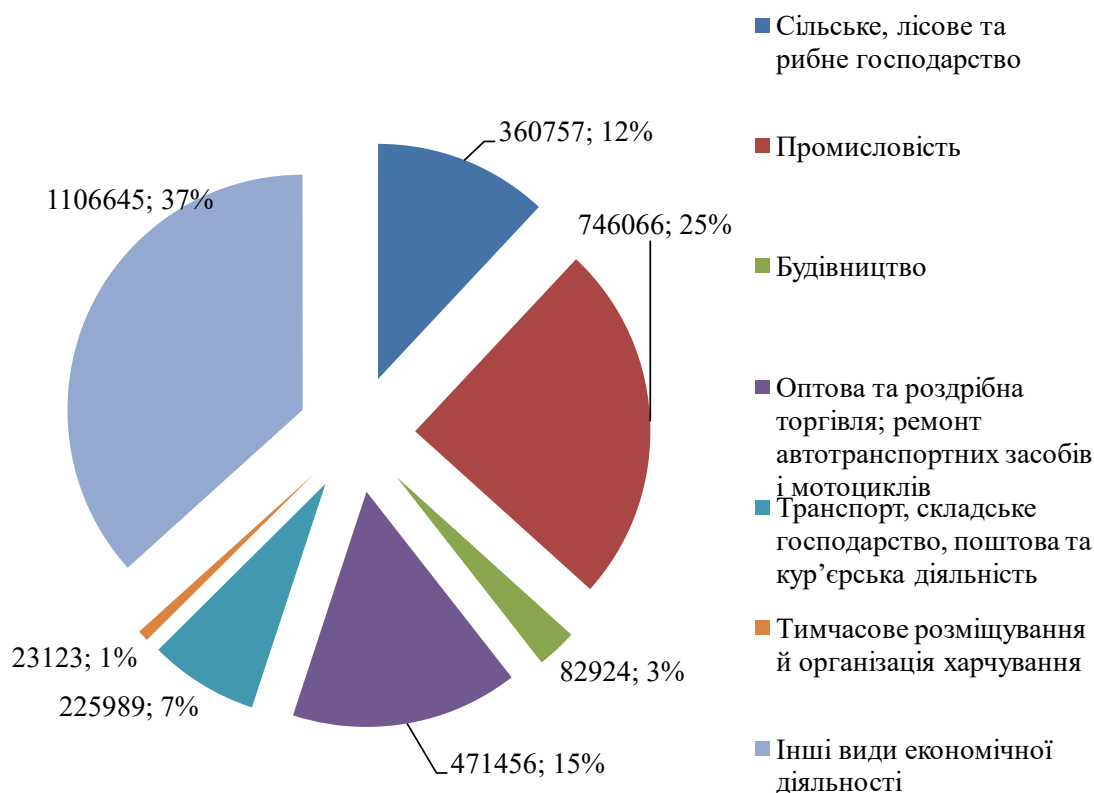

Рис. 1. Склад і структура валової доданої вартості в Україні, 2018 р., млн. грн,%

Джерело: узагальнено автором за даними [7]

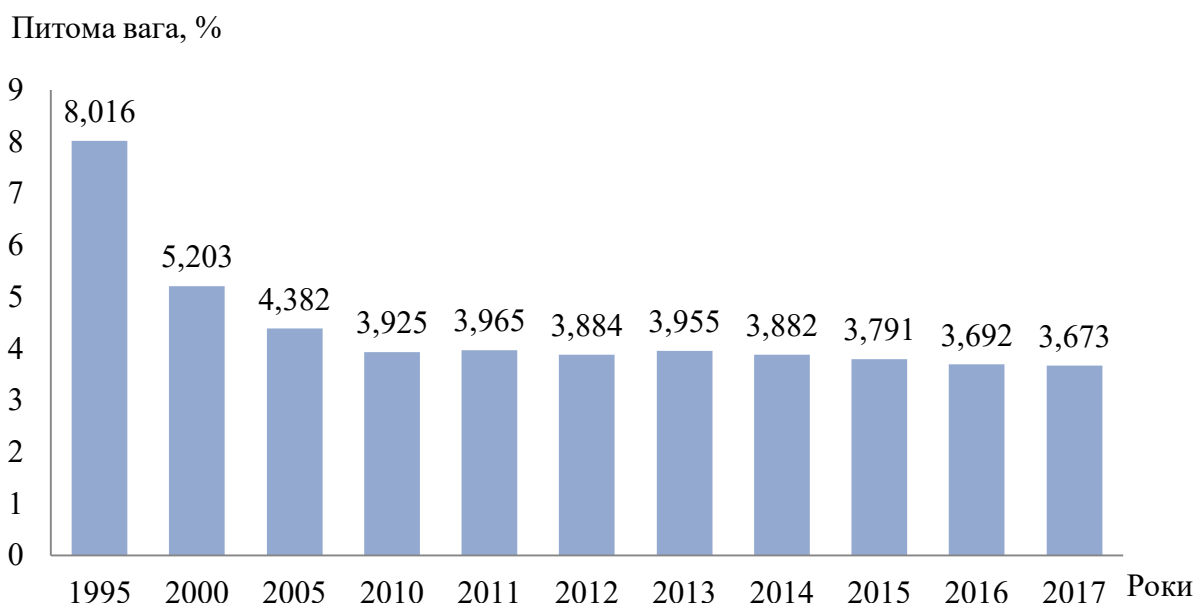

Рис. 2. Динаміка показників частки сільського господарства у світовій доданій вартості,%, 1995–2017 рр.

Джерело: побудовано авторами за даними [10–12]

0,61%. Економіка Великобританії вважається третьою за рівнем розвитку в Європі після Німеччини та Франції, у країні високі показники розвитку фінансової та торговельної сфер, тобто основними наповнювачами ВВП країни є послуги, зокрема банківські та страхування, при цьому виробництво суттєво скорочується. Сільськогосподарська інф-

раструктура Великобританії має високий рівень механізації та автоматизації, виробляє близько 60% внутрішньої потреби в їжі, у сільському господарстві зайнято менше ніж 2% загальної робочої сили. Загальний обсяг валової доданої вартості сільського господарства Великобританії становить 16 млрд. дол. США

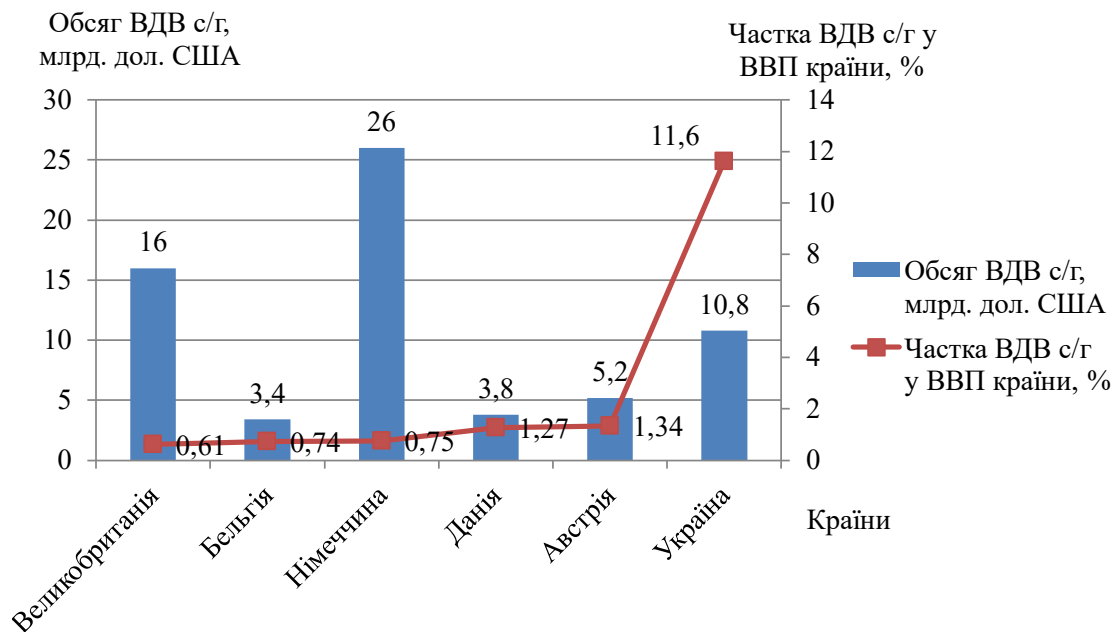

Рис. 3. Обсяг та частка валової доданої вартості сільського господарства у ВВП країн із найменшою часткою сільського господарства, 2017 р.

Джерело: узагальнено авторами за [10–12]

Друге місце за незначною часткою доданої вартості сільського господарства у ВВП посідає Бельгія – 0,74%. Економіка країни заснована, насамперед, на діяльності малих та середніх підприємницьких структур. Природні ресурси країни досить обмежені, тому Бельгія імпортує сировину в значній кількості, що робить її залежною від зовнішньоекономічного сектору. Важливими напрямками в діяльності країни є соціальна політика та створення ефективної податкової системи.

На третьому місці серед країн із найнижчою часткою сільського господарства (0,75%) в економіці знаходиться Німеччина. За рівнем розвитку економіки дана країна посідає перше місце в Європі та п'яте місце у світі. Основними галузями є автомобільна промисловість, виробництво побутової техніки, що реалізуються на експорт. Пріоритетними напрямками нині для країни є альтернативна енергетика, вирішення демографічних проблем країни, підвищення загальних стандартів добробуту населення.

Додана вартість сільського господарства Данії становить 1,27% від ВВП. При цьому сільськогосподарський сектор країни є високотехнологічним та ефективним, провідними галузями Данії є фармацевтика, відновлювана енергетика, судноплавство. Країна залежить від імпорту сировини і матеріалів, при цьому має одні з найжорсткіших митних правил. Країна не належить до Європейського економічного та валютного союзу (Євросоюзу). Данія є однією з найбільш безпечних для харчування держав на Європейському континенті та, по суті, в усьому світі.

Таким чином, для формування конкурентоспроможності аграрного сектору України на мікро- та

макрорівні передусім необхідно: забезпечити економічну диверсифікацію в національному масштабі, що зменшить ризик монорозвитку, тобто залежності від однієї галузі; забезпечити диверсифікацію всередині аграрної галузі, зважаючи на наявний потенціал для вирощування більшості сільськогосподарських культур; підвищити якість та безпечність аграрної продукції відповідно до міжнародних стандартів; удосконалити внутрішню та зовнішню аграрну політику; розвивати нішевий сільськогосподарський виробничий напрям; підвищити рівень ефективності використання сільськогосподарської сировини для альтернативної енергетики; забезпечити розвиток переробної промисловості з виробництвом агропродовольчих товарів із високою доданою вартістю; підвищити ефективність розвитку фермерства та сільськогосподарської кооперації; сформувати ефективну інфраструктуру агропродовольчого ринку, зокрема з акцентами на логістичну компоненту.

Висновки з проведеного дослідження. Проблема формування конкурентоспроможності аграрного сектору нині набуває нових рис та потребує створення й обґрунтування інноваційних концепцій відповідно до викликів глобального середовища. Україна посідає в Європі одне з перших місць за часткою сільського господарства у ВВП. З одного боку, розвиток національного сільського господарства можна вважати динамічним, що є позитивним, оскільки відбувається впровадження нових технологічних рішень, оновлення техніко-технологічної бази, підвищення продуктивності. Сільське господарство є основною галуззю, що наповнює державний бюджет України. Разом

із тим приклад найрозвиненіших країн світу свідчить, що потенціал конкурентоспроможності на макрорівні криється у розвитку високоіндустріальних галузей.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Кравченко В.М., Алексич К.О. Системно-динамічне модулювання оцінки рівня конкурентоспроможності суб'єктів господарювання. *Економіка та держава*. 2016. № 10. С. 45–51.

2. Малихіна С.В. Міжнародна конкурентоспроможність як пріоритетний фактор розвитку зовнішньоекономічної діяльності підприємств. *Управління проєктами, системний аналіз і логістика*. 2012. Вип. 10. С. 528–529.

3. Мельник К., Пташник С. Теоретичні засади конкурентоспроможності та її роль у розвитку підприємницької діяльності. *Agricultural and Resource Economics*. 2018. Vol. 4. № 2. Р. 97–114. URL : www.are-journal.com (дата звернення: 03.12.2019).

4. Портер М.Е. Конкурентная стратегия. Методика анализа отраслей и конкурентов / пер. с англ. Москва : Альпина Бизнес Букс, 2007. 454 с.

5. Почерніна Н.В. Міжнародна конкурентоспроможність суб'єктів господарювання: регіональні порівняння. *Причорноморські економічні студії*. 2019. Вип. 47–1. С. 35–39.

6. Самойлик Ю.В. Методичні підходи до оцінки стратегічного потенціалу конкурентоспроможності підприємства. *Економіка АПК*. 2012. № 3. С. 72–78.

7. Сільське господарство 2018 : статистичний збірник / відп. за вип. О.В. Прокопенко. Київ : Державна служба статистики України. 2019. 235 с.

8. Top-5 країн із найменшою часткою АПК до ВВП. URL : <http://carefield.com.ua/blog/id/jak-vidijti-vid-ruchnogo-upravlinnja-agrobiznesom-i-pochati-zhiti-150> (дата звернення: 01.03.2020).

9. Шаповал О.Ф. Економіка підприємства : навчальний посібник. Київ : Університет «Україна», 2012. 213 с.

10. Agriculture, value added. URL : <https://data.worldbank.org/indicator> (дата звернення: 01.03.2020).

11. Official website of the European Commission. URL : http://ec.europa.eu/taxation_customs (дата звернення: 01.03.2020).

12. Official site of the European Union Statistical Office (EUROSTAT). URL : <http://epp.enrostat.ec.europa.eu/portal/pageportal/eurostat/home> (дата звернення: 01.03.2020).

REFERENCES:

1. Kravchenko V.M., Aleksyich K.O. (2016) Systemno-dynamichne moduliuvannya otsinky rivnia

konkurentospromozhnosti subiektiv hospodariuvannia. [System-dynamic modeling assessment of the economic entities competitiveness]. *Ekonomika ta derzhava*. vol. 10, pp. 45-51.

2. Malykhina S.V. (2012) Mizhnarodna konkurentospromozhnist – yak priorityetnyi faktor rozvytku zovnishnoekonomichnoi diialnosti pidpriemstv [International Competitiveness as being a Priority Factor in the Development of Enterprises External Economic Activity]. *Upravlinnia proektamy, systemnyi analiz i lohistyka*. K.: NTU.vol. 10, pp. 528-529.

3. Melnyk K., Ptashnyk S. (2018) Teoretychni zasady konkurentospromozhnosti ta yii rol u rozvytku pidpriemnytskoi diialnosti. [Theoretical basis of competitiveness and its role in development of entrepreneurial activity]. *Agricultural and Resource Economics: International Scientific E-Journal*, [Online], vol. 4, no. 2, pp. 97–114 Available at: www.are-journal.com (accessed 3 December 2019).

4. Porter M.E. (2007) Konkurentnaya strategiia. Metodika analiza otraslej i konkurentov [Competitive strategy. Methods of analysis of industries and competitors]. M: Alpina Bisnes. 454 p. (in Russian).

5. Pochernina N.V. (2019) Mizhnarodna konkurentospromozhnist sub'yektiv gospodar yuvannya: regionalni porivnyannya [International competitiveness of business entities: regional comparisons]. *Black Sea Economic Studies*. Vol. 47–1. pp. 35–39. (in Ukrainian)

6. Samoilyk Iu.V. (2012) Metodichni pidhodi do ocinki strategichnogo potencialu konkurentospromozhnosti pidpriemstva [Methodical approaches to assessing the strategic potential of enterprise competitiveness]. *APK economy*. No. 3. pp. 72–78. (in Ukrainian)

7. Agricultural statistics for 2018. Editor ProkoPENKO O.V. K.: State Statistics Service of Ukraine. 2019. 235 p.

8. Top-5 krayin z najmenshoju chastkoyu APK do VVP [Top 5 countries with the lowest share of agriculture in GDP]. URL: <http://carefield.com.ua/blog/id/jak-vidijti-vid-ruchnogo-upravlinnja-agrobiznesom-i-pochati-zhiti-150> (accessed 1 March 2020).

9. Shapoval O.F. (2012) Ekonomika pidpriemstva: navch. posib. dlya distanc. navchannya. Vidkritij mizhnarodnij un-t rozvitku lyudini «Ukrayina» [Enterprise Economics: Educ. tool. for distances. Teaching. Open International University of Human Development “Ukraine”]. K: University “Ukraine”. (in Ukrainian)

10. Agriculture, value added. [Online]. Available: <https://data.worldbank.org/indicator> (accessed 1 March 2020).

11. Official website of the European Commission. [Online]. Available: http://ec.europa.eu/taxation_customs (accessed 1 March 2020).

12. Official site of the European Union Statistical Office (EUROSTAT). [Online]. Available: <http://epp.enrostat.ec.europa.eu/portal/pageportal/eurostat/home> (accessed 1 March 2020).